

**Екзистенціальні смисли мотиву творчості в «Камерних мотивах»
Івана Світличного**

**Existential meanings of the motive of creativity in
the «Chamber motives» of Ivan Svitlychny**

Tokman Hanna

Doctor in Pedagogics,
Professor

Токмань Ганна

доктор педагогічних наук,
професор

E-mail: hanna_tokman@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6213-2987

Pereiaslav-Khmelnytsky
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University
30, Sukhomlynskyi Str.,
Pereiaslav, Kyiv Reg.,
Ukraine, 08401

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401

*Original manuscript received: September 27, 2020
Revised manuscript accepted: September 29, 2020*

ABSTRACT. *The article is devoted to the poetry of Ukrainian dissident Ivan Svitlychny. The object of research is a sonnets «Prison cell motives», written in prison. Attention is focused on the philosophical meanings of the poetic text, in particular those close to existential philosophy. The researcher uses the categories of existentialism and the judgments of philosophers.*

Ivan Svitlychny's work based on the author's broad erudition is deeply intellectual, original. The lyrical hero of the poems is a prisoner of the communist regime in the USSR. He is a poet who suffers from loneliness and prison existence, but keeps his «I» in a borderline situation. The researcher proposed an existential interpretation of the motif of creativity in the poems of Ivan Svitlychny. The article contains the results of a comparison of artistic philosophizing in Ivan Svitlychny's sonnets and the theory of creativity from the work «Self-consciousness» by the philosopher Nikolai Berdyaev.

The sonnet «Introduction» artistically outlines the boundaries of the situation of the lyrical hero and subtextually expresses his existential choice. This is a choice of aesthetic nature, but it concerns not only the creative self-realization of man, but also his relationship with power and society. The creation of lattice sonnets is the confrontation, the preservation of the «I» of the prisoner-esthete. Ivan Svitlychny created the image of his sonnets, written in prison, gave them a philosophical and ironic description.

In the sonnet «Loneliness» the author depicts the existence in prison, where the poet exists in captivity, without the conditions for free creativity. At the same time, he is constantly under surveillance, unable to be alone to create. Paradox and irony are artistic techniques used by I. Svitlychny.

The lyrical hero finds imaginary ways to liberation, one of them is immersion into the world of art. The sonnet «Parnassus» contains the images of the poetic worlds of Ivan Svitlychny's talented contemporaries. The prisoner is located in the artistic worlds of his friends' poetry, mentally going beyond the prison cell. N. Berdyaev also understood creativity as a focus on the higher world and liberation.

In the sonnet «Evening Mystery» the work of God and the work of man are placed side by side, they have a common high essence and purpose. There is a parallel with Nikolai Berdyaev's reflection on the mystery of creativity.

The researcher gives a description that was aptly given by the modern philosopher Igor Derzhko to the work allowed by the totalitarian government. Ivan Svitlychny's aesthetic position was the opposite and was expressed both in the author's life and in his poems.

Key words: *poetry, sonnet, prisoner, loneliness, creativity, existence, interpretation, comparison.*

Постановка проблеми. Прочитання філософських смислів у поезії – одна з актуальних проблем сучасного літературознавства. Екзистенціальний напрям у розвитку філософської думки має паралелі в різних видах мистецтва, зокрема й у літературі. Філософська лірика природно потребує тлумачення, у якому можуть фігурувати категорії, судження, розмисел філософа. Творчість Івана Світличного – ученого, поета, перекладача – є глибоко інтелектуальною, самобутньою, опертою на широку ерудицію автора, тож її екзистенціально-діалогічне тлумачення на часі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До екзистенціального прочитання поезії, що започатковане ще класиками філософії М. Гайдеггером і Г. Марселем, долучаються українські вчені, діалог поезії з екзистенціальною філософією осмислювали такі науковці (філологи і філософи), як Н. Анісімова, М. Багрій, А. Бичко, І. Васишин, В. Державин, Г. Грабович, Т. Гундорова, М. Жулинський, О. Забужко, Д. Затонський, І. Захара, П. Іванишин, Ю. Ковалів, І. Козлик, О. Кузьма, Н. Михайловська, В. Моренець, Л. Назаревич, С. Павличко, В. Пахаренко, О. Пахльовська, Е. Соловей, Л. Тарнашинська, Б. Тихолоз, С. Хопта, Ю. Шерех, Ж. Яшук та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття. Частиною загальної проблеми екзистенціального прочитання української поезії є інтерпретація сонетів циклу «Камерні мотиви» Івана Світличного.

Формулювання цілей статті. Ставимо завдання визначити екзистенціальні смисли мотиву творчості в «Камерних мотивах» Івана Світличного. Для зіставлення обрано філософські положення теорії Миколи Бердяєва, зокрема його тлумачення сутності творчості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософ екзистенціального спрямування Микола Бердяєв у праці «Самопізнання» тісно пов'язував творчість зі свободою людини, він писав: *«Про творчість людини правильне те саме, що й про свободу людини. Свобода людини є вимога Бога від людини, обов'язок людини по відношенню до Бога»* (Бердяєв Н., 1997: 402). Мислитель пояснює своє твердження тим, що Божа вимога як творити, так і бути вільною прихована, тож ці дії є *дерзновенними*. Поезія Івана Світличного, зокрема його «Камерні мотиви», містить зображення неволі і вираження екзистенційного стану не просто в'язня, а саме митця. Свобода, творчість, трансценденція набувають екзистенціального смислу і зв'язку в художніх текстах українського дисидента-шістдесятника.

Вірш «Інтродукція», який відкриває цикл, починається з визначення статусу ліричного героя, визначень три: перші два суголосні, з погляду соціуму і держави – *«Ганебний зек, державний злодій»*, третє ж контрастне, цей статус – від богів, його не в змозі змінити ні соціум, ні держава, він спричинений природою: *«І волею богів естет...»*.

Межовість екзистенційної ситуації, в яку потрапила людина, надалі окреслюється образом, де життя максимально наближене до смерті, уміщене в її володіння, проте не обірване. *«Живцем вмурований у склеп, / Я влип по вуха. Годі. Годі!»* Поганьблений суспільством, ув'язнений державою естет усвідомлює парадоксальність та смертну загроженість ситуації, дивиться на неї розплющеними і водночас іронічно усміхненими очима.

Сонетотворення як протистояння – екзистенційний вибір зека-естета. Тут І. Світличний поділяє естетичну позицію М. Зерова, для якого сонет також був засобом самозбереження, і не тільки, адже у ньому поет-неокласик зберігав духовні цінності, культуру, поганьблені в його історичний час. Образ ґратованого сонета, створений І. Світличним, містить, по-перше, внутрішню суперечність, адже поезія вільна як така; по-друге, екзистенційний опір неволі, бо вірш постає всупереч ґратам; по-третє, переконаність у незнищенній цінності сонета: вжито форму недоконаного виду – заґратованим сонет бути не може. Поет утверджує людське право на прояв власного «Я»: за будь-яких умов герой, який *«Забаг евфоній і мелодій»*, реалізує своє творче обдарування.

З'ясувавши ситуацію і вибір автора, І. Світличний порушує інше важливе питання поетичної творчості – питання читача ґратованих сонетів. Перший терцет становить п'ять питальних речень, які містять як запитання, так і варіанти відповідей на них.

Кому? Для чого? Що це – хобі?

Пожива для тубільних снобів?

Чи для судових експертиз? (Світличний І., 2008: 138)

Від того хто адресат і в чому сенс сонетотворення, залежить роль поезії в житті автора. Завершальна строфа є суто екзистенціальною: запитання тривають, але сприймаються вони як звернені до самих сонетів,

що алюзійно викликає паралелі з «Думи мої, думи мої...» Т. Шевченка. Т. Шевченко запитував: «Чом ви стали на папері сумними рядами?»; І.Світличний питає про причину віддаленості ґратованих сонетів від класичного зразка, що звучить також невесело.

... І чому він не мелодійний,
Незграбний мій, неґречний мій, не
благонадійний естетизм? (Світличний І., 2008: 138)

Через заперечення відбувається творча самохарактеристика. Ідеться про мову сонетів, у яку вживатимуться тюремні лексика, фразеологія, інтонація, про неможливість відточення поетичної техніки і про принципову опозиційність владі. Епітети *неґречний* і *не / благонадійний* щодо поняття естетизм звучать особливо свіжо: краса, яка заздальгідь твориться так, щоб не бути красою для всіх, буде сприйнята владою як опір їй.

Риторичне питання, що завершує вірш, з погляду екзистенціальної філософії не може мати відповіді за суттю (як і процитоване вище Шевченкове), адже за ним стоїть необ'єктивована екзистенція, таємниця прийнятих особистістю духовних цінностей, зробленого екзистенційного вибору.

У цілому, інтродукція до «Камерних мотивів» не містить ні завдань поета і поезії, ані творчого кредо – у ній художньо окреслено межовість ситуації ліричного героя і підтекстово виражено його екзистенційний вибір. Це – вибір естетичного характеру, проте він стосується не тільки творчої самореалізації людини, а і її взаємин із владою та соціумом.

Суб'єкт ліричного циклу «Камерні мотиви» тяжко переживає самотність, відокремленість від рідного простору, людей, відсутність умов для творчості. Так, сонет «Самота» (Світличний І., 2008: 138-139) виражає найбільючішу реакцію на межову ситуацію, у якій перебуває ліричний герой. Остання строфа додає парадоксальності тексту, адже фактично в'язень не може ні на хвилину залишитися на самоті із собою: недремне око цього не допустить. Проте, воно так само чуже й огидне, зречевлене, як і «Параша. Ґрати, Стіни голі». Світ рідних людей залишився за муром. Цей стан полишеності слід прийняти розумом, виходу з нього наш самотник не бачить.

Екзистенційний вихід із межової ситуації неволі й полишеності знайдено в наступному сонеті «Парнас». Його ліричний герой не виходить за тюремний мур і не отримує очікуваного листа з волі, проте він уникає диктату самоти.

Сонет «Парнас» розпочинає епіґраф з М. Лермонтова: «*И в небесах я вижу Бога...*»; Лермонтовське поетичне трансцендування обрамляє текст І. Світличного, самотник якого йде до небесного простору Бога своїм шляхом – знайденим саме ним, в умовах таких далеких від тих, що в них перебував лермонтовський герой.

Цей шлях пролягає через художні світи, створені його друзями, яких відгородила від нього тюремна стіна. Поетичні світи існують, вони

являються завдяки таємничій силі і захоплюють, поглинають свідомість людини, відкриваючи їй можливість утекти – хай тимчасово! – з реального простору.

*І враз ні стін, ні трат, ні стелі,
І хтось невидимий збудив
Світ Калинцевих візій-див,
Драчеві клетоти і хмелі,*

*Рій Вінграновських інвектив,
Чаклунство Ліни, невеселі
Голобородівські настелі*

І Стусів бас-речетатив (Світличний І., 2008: 140).

Спостерігаємо явище, яке називають «поетична критика»; І. Світличний образно характеризує творчість своїх сучасників. У поезії Ігоря Калинця підкреслено химерність, Івана Драча – експресію, Миколи Вінграновського – викривальність, Василя Голобородька – нюансованість і зажуру. Образи-характеристики, дані в сонеті, глибші за наведені нами тлумачення, адже образ не вичерпується поняттям, а то й узагалі не піддається логічній транспозиції. Так, поетичні характеристики індивідуальних стилів Ліни Костенко («чаклунство Ліни») і Василя Стуса («Стусів бас-речетатив») літературознавчими термінами не перекласти: підкреслено саме неповторну індивідуальність поетових голосів у цілому. Шість світів, явлених в'язневі, автор заповнює різноманітними предметами – зоровими, слуховими, емоційними, даними в русі (*рій, чаклунство*). Простір поезії різко контрастує з тюремною реальністю – він яскравий, рухливий, безмежний, різноманітний.

Надалі суб'єктне «Я» спускається з Парнасу на грішну землю і зіставляє два світи (ніби ставши осторонь). Зіставляються не тільки поезія і тюрма: «Парнас! І що ти шпони й допит?», а й узагалі прекрасне і реальність повсякдення: «Не вірю в будень, побут, клонім – / В мізерію, дрібнішу тлі». Високе мистецтво – це духовна цінність, яку важко досягнути ratio, її треба прийняти серцем.

Остання строфа вводить читача до третього, після камери і світів поезії, простору – Божого. Він відкривається ліричному героєві завдяки переміні в стані душі, її заспокоєнню, віднайденню вічних цінностей.

*Вибухає суєтна тривога.
І в небесах я бачу Бога*

І Божє слово на землі (Світличний І., 2008: 140).

Простір трансценденції, як і мистецький, не закрити тюремним стінам, він узагалі не обмежений, далекий і близький водночас. Лермонтовське «І в небесах я вижу Бога» продовжено не менш містично-загадковим «І Божє слово на землі». Що є божим словом для в'язня-естета? У якому просторі він почув його? Де і чому наклалися небесний і земний світи? У контексті сонета відповідь на ці питання прочитується в захопленому зображенні поетичних світів талановитих сучасників: мабуть,

чарівні, добрі, правдиві простори поезії є не тільки шляхом до найвищого Божого світу, а й «заступають» у нього. Або Бог, обдаровуючи поетів, заступає у світ їхніх образів. Тюремні мури є лише на землі – небесний світ рухається, відкривається, приходить до того, хто його прагне.

М. Бердяєв також розумів творчість як спрямованість до вищого світу і звільнення. Він писав: *«Повторюю, що під творчістю я весь час розумію не створення культурних продуктів, а потрясіння і піднесеність усієї людської істоти, спрямованої до іншого, вищого життя, до нового буття»* (Бердяєв М., 1997, с. 404). Підкресливши індивідуально-особистісний характер творчості, мислитель зауважує: *«Але творчий акт спрямований до того, що має світовий, загальнолюдський, космічний і соціальний характер. Творчість мені за все є зосередженістю на собі, вона завжди є вихід із себе. Самопоглиненість пригнічує, вихід із себе звільнює»* (Бердяєв М., 1997, с. 404). У поетичному філософуванні І. Світличного творчість має ще й національний характер, вона відроджує українську ідентичність, гратовану в душах людей.

Назва наступного після «Парнаса» сонета «Вечірня містерія» породжує читацькі очікування на чудеса, які відбуваються, коли тьмяніє довкілля і тверезий розум. Епіграф *«На рівні Божих партитур...»*, узятий з балади І. Драча «Протуберанці серця», уміщеної до одноіменної збірки (1965), налаштовує на зустріч з високохудожнім явищем.

У сонеті «Вечірня містерія» людина перебуває у смутному світі реальності, вечірня сутінь їй не суперечить: *«Обсіли мороки-химери, / Снується сутінь спроквола...»*. Проте раптово відбуваються зміни в небесах, сходить зоря (*«Здригнулися небесні сфери, / Й зоря достотністю Венери / Над телевежею зійшла»*) – і душа поета-в'язня опиняється на зоряному рівні. Творчість Бога і творчість людини поставлено поруч (подібно до художнього бачення Б.-І. Антонича), вони мають спільну високу сутність і призначення.

А потім – друга... п'ята... сота

Хорали Баха! На висотах,

На рівні вічних партитур! (Світличний І., 2008: 140-141).

Спостережено паралель з розумом Миколи Бердяєва про містерію творчості. Філософ писав: *«Містерія творчості не протиставляється містерії спокути, вона є інший момент духовного шляху, інший акт містичної драми»* (Бердяєв М., 1997: 403). Бачення творчого процесу, художньо виражене І. Світличним, близьке описаному філософом, який передав його так: *«Творчість для мене не стільки оформлення в кінцевому, у творчому продукті, скільки розкриття безкінечного, політ у безкінечність, не об'єктивація, а трансцендування»* (Бердяєв М., 1997: 403). У сонеті «Парнас» виражено політ душі в'язня у світі творчості, у «Вечірній містерії» – політ у вічні небесні сфери і музику Баха.

Якою б не була високою і прекрасною творчість, божя і людська, реальності не уникнути, все одно маєш повернутися в неї. Це – закон існування, екзистенції. Сонет «Вечірня містерія» завершується іронічним

визнанням неунікності присутності: «*А поміж нами ліг облогом / Забутий сферами і Богом / Обдурлений тюремний мур*». Стан неволі, відлученості, залишеності переживається дуже важко, творчість рятує душу, проте фізична межа залишається неподоланною.

Сучасний філософ Ігор Держко у праці «Тоталітаризм та художня культура» стверджує: «*Тоталітаризм – це не тільки війна з сусідами, це невпинна війна та репресії супроти свого ж народу задля перетворення його у слухняне стадо. Трансформування народу у натовп – основне завдання внутрішньої політики тоталітарної диктатури*» (Держко І., 2020: 515). Змальовуючи психологічний портрет творчої людини-гомосовєтікуса, учений називає два її типи: «*З одного боку палкий прихильник та реалізатор всього консервативно-заїмшілого <...> З іншого – це настільки ж жадаюча перемін істота, яка нестримна у своїх новаціях та прагненнях розкритикувати та викинути з корабля історії все, що напрацьоване в попередні епохи*» (Держко І., 2020: 516). Ліричний герой «Камерних мотивів» І. Світличного сповідує інакші естетичні принципи, тому й опиняється за ґратами.

Висновки із цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, у поетичному циклі І. Світличного спостережено мотив творчості, під час інтерпретації якого виявлено екзистенціальні смисли. Свобода і творчість є прихованою вимогою до людини, її дерзновенними актами, пов'язаними із трансценденцією. Ліричний герой поезії перебуває в межовій ситуації; власна творчість і занурення в художні світи інших поетів допомагають її пережити, зберегти своє «Я». «Вечірня містерія» українського поета дещо співзвучна містерії творчості М. Бердяєва – духовністю, драматизмом, летом у безкінечність, трансцендуванням. Розуміння творчості в поезії І. Світличного є виразно відмінним від офіційної позиції тоталітарного режиму в СРСР. Перспективами дослідження є екзистенціальне прочитання інших мотивів у поезії І. Світличного.

Література

1. Бердяєв Н.А. Самосознание. *Н.А.Бердяев. Судьба России. Самосознание*. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 544 с.
2. Держко І. Тоталітаризм та художня культура. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті : збірник наукових праць*. Львів : Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2020. С. 514–517.
3. Світличний І.О., Світлична Н.О. З живучого племені Дон Кіхотів ; упорядн. Коцюбинська М.Х., Неживий О.І. Київ : Грамота, 2008. 816 с.

References

(Транслітерація)

1. Berdjaev N.A. Samosoznanie. N.A.Berdjaev. Sud'ba Rossii. Samosoznanie. Rostov-na-Donu : Feniks, 1997. 544 s., apokalipsysu y pakingenezii. *Studia Polsko-Ukraińskie. Tom 2*. 127-136 [in Russian].

2. Derzhko I. Totalitary`zm ta xudozhnya kul`tura. *Totalitary`zm yak sy`stema zny`shhennya nacional`noyi pam`yati : zbirny`k naukovy`x prac`*. L`viv : Drukarnya LNMU imeni Dany`la Galy`cz`kogo, 2020. S. 514-517 [in Ukrainian].
3. Svitly`chny`j I.O., Svitly`chna N.O. Z zhy`vuchogo plemeni Don Kixotiv ; uporyadn. Kocyuby`ns`ka M.X., Nezhy`vy`j O.I. Ky`yiv : Gramota, 2008. 816 s [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена поезії українського дисидента Івана Світличного. Розглянуто цикл сонетів «Камерні мотиви», написаний в ув'язненні. Ліричний герой віршів – в'язень комуністичного режиму в СРСР, поет, який страждає від самотності і тюремного існування, проте зберігає своє «Я» в межовій ситуації. Запропоновано екзистенціальну інтерпретацію мотиву творчості у віршах. Проведено зіставлення художнього філософування в сонетах Івана Світличного і положень теорії творчості у праці «Самосвідомість» філософа Миколи Бердяєва.

Ключові слова: поезія, сонет, в'язень, самотність, творчість, екзистенція, інтерпретація, зіставлення.

Токмань Анна. Экзистенциальные смыслы мотива творчества в «Камерных мотивах» Ивана Светличного. Стаття посвящена поезии украинского диссидента Ивана Светличного. Рассмотрен цикл сонетов «Камерные мотивы», написанный в заточении. Лирический герой стихотворений – заключенный коммунистического режима в СССР, поэт, который страдает от одиночества и тюремного существования, однако сохраняет своё «Я» в граничной ситуации. Предложена экзистенциальная интерпретация мотива творчества в произведениях. Проведено сопоставление художественного философствования в сонетах Ивана Светличного и положений теории творчества в работе «Самосознание» философа Николая Бердяева.

Ключевые слова: поэзия, сонет, заключённый, одиночество, творчество, экзистенция, интерпретация, сопоставление.